

dwenen, waardoor de rode draad soms even wegvalt. Jammer is ook dat er van Baaye's brieven naar Amerika niet één exemplaar is overgebleven, zodat het beeld eenzijdig blijft. De bijgevoegde stambomen zijn ingewikkeld en waarschijnlijk alleen interessant voor mensen die zich verbonden voelen met de familie De Jong.

Toch is de uitgave van *Zuster kom toch over* verder heel fraai. Het boek bevat mooie foto's en een vertaling in het Engels van alle brieven. Ook is er een uitgebreid notenapparaat waarbij allerlei zaken uit de brieven extra worden uitgelegd. Er is duidelijk met veel liefde en nauwkeurigheid aan het boek gewerkt. Voor een ieder die zich interesseert voor de persoonlijke belevenissen van een emigrantenfamilie is dit boek een aanrader.

Saskia de Boer

J. W. Schot, e. a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, IV, Huishouden, Medische techniek* (Zutphen: Walburg pers, [Eindhoven]: Stichting historie der techniek, 2001, 349 blz., €40,61, ISBN 90 5730 067 2).

De serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* is voor elke historicus inmiddels bekende kost. En elke keer wordt bij het verschijnen van een deel reikhalzend uitgezien naar het volgende deel. In 2001 verscheen deel vier uit de serie van zeven. Oud en vertrouwd in de uitvoering: rijk geïllustreerd en goed verzorgd. De onderwerpen die in dit deel aan de orde komen (in Tin20-taal worden dat clusters genoemd) zijn huishoudtechniek en medische techniek. Deze onderwerpen liggen op het eerste gezicht ver uit elkaar en worden dan ook afzonderlijk ingeleid.

In het cluster huishoudtechniek staat niet de ontwerper, de vormgever of fabrikant van apparaten centraal, maar de consument of de eindgebruiker. Beter gezegd: het zijn de vertegenwoordigers van de eindgebruikers die aan het woord gelaten worden. Die vertegenwoordigers, zo wordt overtuigend aangetoond, hebben zich in de loop van de twintigste eeuw niet alleen gemobiliseerd in tal van sociale organisaties, maar hebben ook een wezenlijk aandeel gehad in techniekeuzen. Nieuwe deskundigen, waaronder veel vrouwen, uit alle lagen van de bevolking konden zich mede dankzij deze organisaties opwerpen als woordvoerders van hen die het huishouden bestierden: de huisvrouw. Dat het huis, de werkomgeving van de huisvrouw, meer en meer werd volgestopt met techniek, laten de auteurs van dit deel goed zien. Dankzij de implementatie van de techniek in het huishouden, werden de werkzaamheden van de huisvrouw kennis- en arbeidsintensiever. De belangrijkste vraag die de auteurs zich stellen bij de analyse van tal van apparaten zoals de stofzuiger, kachels en fornuizen, kookgerei, strijkijzers en zelfs radio's, is waar het succes van de techniek op was gebaseerd. Duidelijk wordt dat de auteurs de verklaring voor het succes (of falen) niet hebben gezocht in de techniek zelf, maar in de aansluiting van de techniek bij de bestaande gebruikerspraktijk. Het succes van bijvoorbeeld het strijkijzer verklaren de auteurs aldus: '... het spectaculaire succes van het volksstrijkijzer in Amsterdam (was) vooral te danken aan de aansluiting van de techniek bij de negentiende-eeuwse strijkpraktijk van vrouwen.' (citaat pagina 47) De gebruikerspraktijk en de ervaringswereld van de gebruiker is voor de auteurs steeds weer de spil waar het om draait bij techniekontwikkeling en -consumptie. Een enkele keer is die verklaring niet overtuigend, of wordt de bewijsvoering omgedraaid. Bij de analyse van de gebruikersvriendelijkheid van Philips radiotoestellen, merken de auteurs haast terloops op: 'Uit de snelheid waarmee de onderzoeksgroep (van Philips, KB) met een verbeterd ontwerp kwam, mag worden geconcludeerd dat de vroege radiotechniek dicht bij de ervaringswereld van de ontwerpers lag.' (citaat pagina 47) Overigens blijkt het gebruikersperspectief een goede keuze om de ontwikkeling

van huishoudtechniek te analyseren. In tal van intermediaire organisaties, zoals de Nederlandse huishoudraad en de Nederlandse vereniging van huisvrouwen, waren vrouwen met praktijkervaring werkzaam. Daarin kwam na de oorlog een kentering, omdat academisch en technisch geschoolde vrouwen zorgden voor een professionalisering van die groeperingen. Zij werkten samen met de systeembouwers van technische netwerken, zoals elektriciteitsproducenten en fabrikanten van huishoudelijke apparatuur. Die systeembouwers hadden een dikke vinger in de pap, dat wel. Maar ook zij namen steeds meer vrouwelijke professionals in dienst. Na lezing van dit Tin20-cluster mag geconcludeerd worden dat die vrouwelijke professionals, maar ook individuele huisvrouwen, een sturende rol hebben gehad in de ontwikkeling van huishoudtechniek. Daarmee hebben de auteurs een onmisbare bijdrage geleverd aan de discussie rondom techniek en consument. Wel vroeg ik me bij sommige passages waarin uitvoerig werd geschreven over de plaats en de rol van de vrouw in sociale verbanden af wat dit nu met techniekontwikkeling te maken had, maar echt storend werd het nooit. Wel werd eens te meer duidelijk dat het concept 'contextuele techniekgeschiedenis' waarmee de Tin20-auteurs werken, een scherpe afbakening niet bevordert.

Die scherpe afbakening werd wel gevonden in het cluster medische techniek. Misschien komt dit omdat dit deel grotendeels geschreven is door één auteur, de medisch-historicus Houwaart? Hij schreef slechts één van de acht hoofdstukken met een medeauteur en dat is uitzonderlijk in de Tin20-serie. Ook Houwaart stelt zich de vraag waar het succes van de techniek op is gebaseerd. Omdat de geschiedenis van medische techniek nog grotendeels onbeschreven is heeft hij de techniek zelf duidelijk afgebakend: in zijn betoog staan de technieken die de visualisering van het inwendige van het menselijk lichaam mogelijk hebben gemaakt centraal, namelijk röntgendiagnostiek en echografie. Door de ontwikkeling van deze technieken te reconstrueren, laat de auteur op een boeiende wijze zien hoe de medische praktijk in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend is gewijzigd. De samenwerking tussen arts en technicus werd gekenmerkt door sociale, technische, wetenschappelijke en politieke veranderingen. Al aan het eind van de negentiende eeuw kreeg de geneeskunde een impuls door de komst van elektromedische apparaten. De röntgentechnologie die daar onderdeel van uitmaakte, sprak bij velen binnen en buiten de medische wereld tot de verbeelding. Voor de leek ging van deze techniek een betoverende werking uit — lees maar na in *De toverberg* van Thomas Mann. En voor de medische praktijk zelf was de belangrijkste consequentie van deze vinding dat het geneeskundige handelen mede op technische kennis gebaseerd werd. De tuberculosebestrijding is daarvan een pakkend voorbeeld. Door het samengaan van technische en industriële ontwikkelingen (in Nederland was het vooral Philips die zich toelegde op de fabricage van röntgentoestellen), een groeiende sector van ziektekostenverzekeraars en ingrijpen van de overheid zorgde de verspreiding van röntgentechnologie zelfs voor een omslag in de ziektecultuur. Dat betekent dat burgers ook zonder klachten zich onderwierpen aan de behandeling door een (bedrijfs)arts die zich bediende van het röntgentoestel. De ontwikkeling van de geneeskunde, die in de negentiende eeuw nog vooral op de universiteiten plaatsvond, kwam meer en meer in handen van deskundigen die werkten in ziekenhuizen of privé-klinieken. Houwaart laat zien dat de arts als ervaringsdeskundige een grote rol had in de innovatie van medische apparatuur. Dat geldt voor röntgentechnologie en voor de echografie (het toepassen van ultra-geluid waarmee delen van het menselijk lichaam kunnen worden gevisualiseerd waar röntgentechnologie tekort schoot). Houwaart zoekt het succes van deze technieken vooral in het gebruikersgemak. Over de scan waarmee het inwendige van de schedel kan worden gevisualiseerd zegt hij: 'Zoals zo vaak het geval is bij de verspreiding van nieuwe medische technieken, blijkt ook hier de voorwaarde voor het commercieel succes te zijn geweest dat de werking van de A-scan tot enkele eenvoudige principes was teruggebracht.' (citaat pagina 261) In een bijzonder sterke

epiloog laat Houwaart zien hoe door de introductie van röntgentechnologie en echografie de medische praktijk in de loop van de twintigste eeuw ingrijpend is veranderd. Door aandacht te besteden aan gebruikers van de technieken, de ontwerpers en maatschappelijke instellingen is hij, net als de auteurs in het cluster huishoudtechnologie, in staat te laten zien dat de technologische ontwikkeling pas goed begrepen kan worden wanneer deze geplaatst wordt tegen de achtergrond van sociale activiteiten en bredere maatschappelijke ontwikkelingen.

Deel vier van de Tin-20 is een aanwinst voor techniekhistorici, maar zeker ook voor hen die gefascineerd zijn door de opkomst van de consumptiemaatschappij in Nederland.

Kees Boersma

E. B. Locher-Scholten, *Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2000, 251 blz., €22,46, ISBN 90 5356 403 9).

Women and the colonial state bevat een paar eerder verschenen artikelen en enkele nieuwe stukken over vrouwen in Nederland-Indië tussen 1900 en 1942. Uitgangspunt is de vraag hoe genderverschillen in Nederland-Indië werden geconstrueerd en gehandhaafd en hoe ze samenhangen of kruisten met verschillen in 'ras', klasse en religie (14). Het boek opent met een uitgebreide inleiding waarin de auteur haar theoretische concepten toelicht, achtereenvolgens orientalisme en de constructie van een witte en Europese identiteit, koloniale moderniteit ('modernity') en gender, en de natiestaat en het koloniaal burgerschap van vrouwen. Mooi, want genuanceerd, is de beschouwing over Edward Saids orientalisme in relatie tot Nederland-Indië. Hier komen zowel de betekenis van Saids werk — een hele nieuwe benadering van de koloniale geschiedenis — als de zwakke kanten ervan uit de verf, met name zijn genderblindheid en het monolitische karakter van zijn onëntalisme, waardoor de koloniale subjecten opnieuw geen stem hebben. Elsbeth Locher-Scholten laat op basis van haar materiaal zien dat de visies van de Europeanen op vrouwen in Nederland-Indië minder eenduidig waren 'than the ones Said found for the colonised in general' (28) en ook dat er aan gekoloniseerde zijde verschillende en veranderende standpunten bestonden, die de debatten over wetgeving beïnvloedden.

De vijf hoofdstukken die dan volgen behandelen arbeidswetgeving en de percepties van de rurale en industriële arbeid van Nederland-Indische vrouwen, de perceptie van Europese vrouwen van hun Nederland-Indische bedienden, Europese vrouwen en de constructie van een witte of Europese identiteit door de ontwikkeling van een westerse levensstijl (zomerjurken, voedsel in blik), de strijd om vrouwenkiesrecht en tot slot het grote debat uit 1937 naar aanleiding van een wetsvoorstel over vrijwillige monogamie, een (mislukte) westerse poging om het familieleven van Nederland-Indische moslims te reguleren.

De hoofdstukken richten zich op de relatie van zowel Nederland-Indische als Europese vrouwen met 'het koloniale project'. Hoe zagen Nederland-Indische vrouwen, met name uit de ontwikkelde elite, hun relatie tot de koloniale staat? En wat was de rol van Nederlandse vrouwen in het koloniale project? De bijdrage van Europese vrouwen aan kolonialisme en imperialisme krijgt de laatste jaren internationaal veel belangstelling in vrouwen- en gendergeschiedenis. De auteur stelt dat Nederlandse vrouwen het koloniale systeem zonder voorbehoud steunden, zoals blijkt uit hun houding ten aanzien van hun bedienden, hun pogingen om de koloniale cultuur te verwesterlijken en de kiesrechtstrijd. Het hoofdstuk over de kiesrechtstrijd laat zien dat de Nederland-Indische tak van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht conservatief was en